

БЕЛАРУСКАЯ
МОВА

ЭНЦЫКЛАПЕДЫЯ ДЛЯ ШКОЛЬНІКАЎ І СТУДЭНТАЎ

якой утвараецца новае слова: *унук* → *праўнук*, *сіні* → *сінь*, *лес* → *узлесак*.

Утваральная база, разнастайныя структурныя элементы, на базе якіх утвараюцца новыя лексічныя адзінкі. Напрыклад, аснова слова (*курсы* → *курсант*, *даўні* → *даўно*), слова (*група* → *падгрупа*; *чытаць* → *перачытаць*), словазлучэнне (*турыстычны паход* → *турпаход*; *добрае сэрца* → *добрасардэчны*), спалучэнне слоў (*лес і тундра* → *лесатундра*; *жалеза і бетон* → *жалезабетон*), а таксама іменна-прыназоўнікавае спалучэнне (*без вусоў* → *бязвусы*; *між гор* → *міжгор'е*).

Утваральная аснова, аснова слова, да якой далучаецца словаўтваральны сродак (фармант, ад лац. *formans, formantis* «які ўтварае, фарміруе») у працэсе дэрывацыі новага слова: *вечар*-(*о*) → *вячэр-н*-(*і*); *рак*-(*а*) → *за-рэч-н*-(*ы*), *к/ч* — чаргаванне; *ноч* → *по-нач-ы*.

Словаўтваральны фармант, мінімальны ў фармальна-семантычным плане словаўтваральны сродак, якім вытворнае слова адрозніваецца ад утваральнага і які з'яўляецца носьбітам словаўтваральнага значэння (сродкам яго выражэння).

Да словаўтваральных фармантаў адносяцца: 1) прыстаўка (прэфікс): *пра-дзед*-(*о*), *не-вялік*-(*і*), *ні-колі*-(*і*); 2) суфікс: *бацьк-аў*-(*о*), *смел-а*, *вуч-ань*-(*о*); 3) прыстаўка (прэфікс) разам з суфіксам (або конфікс): *пад-акон-нік*-(*о*), *па-ціх-у*, *пры-азёр-н*-(*ы*), *а-кант-ава-ць*; 4) постфікс: *памыц-ца*, *што-небудзь, дзе-сьці*; 5) прыстаўка і постфікс: *раз-ысці-ся*, *вы-спац-ца*; 6) інтэрфікс: *беларуск-а-руск*-(*і*), *чорн-а-бел*-(*ы*) і інш.

У большасці вытворных слоў фармантам з'яўляецца словаўтваральны афікс, але ў некаторых выпадках у якасці фарманта можа выступаць замацаваны парадак размяшчэння кампанентаў і наяўнасць агульнага націску на апорным кампаненце (*свежапафарбаваны*) або скарачэнне ўтваральнай асновы (*метрапалітэн* → *метро*).

Словаўтваральная пара, словаўтваральная адзінка, якая складаецца з двух кампанентаў, аб'яднаных адносінамі вытворнасці (адно слова — утваральнае, другое — вытворнае): *мора* — *марак*; *ступаць* — *поступ*; *бок* — *убаку* і інш. Вытворнае слова можа быць утваральным для новага слова, якое, у сваю чаргу, можа стаць базай для наступнага вытворнага.

АДЗІНКІ ДЭРЫВАТАЛОГІІ, класіфікацыйныя тэрміналагічныя адзінкі, якія называюць ключавыя паняцці дэрываталогіі (словаўтварэння).

Да асноўных А.д. адносяцца: вытворнае слова, утваральнае слова, утваральная база, утваральная аснова, словаўтваральны фармант, словаўтваральная пара, словаўтваральны ланцужок, вяршыня словаўтваральнага ланцужка, словаўтваральная парадigma, словаўтваральнае гняздо, вяршыня словаўтваральнага гнязда, словаўтваральнае значэнне, словаўтваральны спосаб (спосаб словаўтварэння), словаўтваральны тып, словаўтваральны падтып (субтып), словаўтваральная мадэль, варыянты словаўтваральнай мадэлі.

Цэнтральнай адзінкай сістэмы беларускага словаўтварэння з'яўляецца **вытворнае слова**, лексічная адзінка, утвораная ад адпаведнага аднакаранёвага слова пры дапамозе тых ці іншых словаўтваральных сродкаў (прыставак, суфіксаў, постфіксаў, інтэрфіксаў і інш.).

Словаўтваральны ланцужок, сукупнасць адна-
каранёвых слоў, звязаных адносінамі паслядоў-
най вытворнасці: *метад-(ø) → метод-ык-(а) →*
→ метадыч-н-(ы) → метадычн-асць-(ø).

Вяршыня словаўтваральнага ланцужка, зы-
ходнае, невытворнае слова ў дачыненні да ін-
шых слоў пэўнага словаўтваральнага ланцуж-
ка. Колькасць кампанентаў, з якіх утвараецца
словаўтваральны ланцужок, залежыць ад дэры-
вацыйных магчымасцей яго вяршыні. Адроз-
ніваюць 2 тыпы словаўтваральных ланцуж-
коў: бінарныя — складаюцца з зыходнага слова
(вяршыніланцужка) і аднаго вытворнага: *есавул-*
(ø) → есавуль-ск-(і); палінарныя — складаюц-
ца з трох і больш кампанентаў: *магніт-(ø) →*
магніц-і-ць → на-магніць → намагніч-ва-ць →
намагнічва-нн-(е).

Словаўтваральная парадыгма, сукупнасць вы-
творных слоў, звязаных адносінамі дэрывацый-
най вытворнасці з адным і тым жа ўтваральным
словам у аднолькавай ступені. Кампаненты
словаўтваральнай парадыгмы семантычна не
залежаць адзін ад аднаго, сэнсавая сувязь паміж
імі праяўляецца толькі праз семантыку ўтвар-
альнага слова. Аб'ядноўвае ўсе вытворныя
аднакаранёвыя словы (у т.л. словы, якія з'яў-
ляюцца рознымі часцінамі мовы), акрамя ўтвар-
альнага:

мор-(а)	мор-а-(а)
	мор-ск-(і)
	уз-мор-ы-(э)
	за-мор-ск-(і)
	пры-мор-ск-(і)
	мар-а-ход-ø-(ø)

Словаўтваральнае гняздо, сукупнасць адна-
каранёвых слоў, якія размяшчаюцца ў адпавед-
насці з адносінамі словаўтваральнай вытвор-
насці:

метад-(ø)	метод-ык-(а)	метад-ыст-(ø) → метадыст-к-(а)
		метадыч-н-(ы) метадычн-асць-(ø)
		метадычн-а

Уяўляе сабой сукупнасць словаўтваральных
ланцужкоў (па гарызанталі) і словаўтваральных
парадыгмаў (па вертыкалі).

Вяршыня словаўтваральнага гнязда, невы-
творнае слова, у якім заключана лексічнае зна-
чэнне, якое аб'ядноўвае ўсе вытворныя аднака-
ранёвыя словы.

Словаўтваральнае значэнне, абагульненае
значэнне рада вытворных слоў з адным і тым
жа словаўтваральным сродкам, якое адрознівае
гэтыя словы ад утваральных; напрыклад, сло-
вы *бел-ават-(ы), чарн-ават-(ы), сін-яват-(ы)*
маюць словаўтваральнае значэнне непаўнаты
якасці, словы *кіў-ну-ць, скок-ну-ць, зір-ну-ць,*
стук-ну-ць аб'яднаны словаўтваральным зна-
чэннем «дзеянне, выкананае за адзін прыём,
імгненна».

Словаўтваральны спосаб (спосаб словаўтва-
рэння), 1) класіфікацыйная адзінка ў дэрыва-
цыйнай сістэме, якая ўтвараецца некалькімі
словаўтваральнымі тыпамі і суадноснымі сло-
ваўтваральнымі сродкамі (фармальнымі або
ідэальнымі) і суадноснымі дэрывацыйнымі зна-
чэннямі вытворных слоў; 2) спосаб змянення
ўтваральнага слова або словазлучэння (марфем-
нага складу, гласнавага ладу, лексічнага значэння),
у выніку чаго ўзнікае новая лексічная адзінка.
У беларускай дэрываталогіі адрозніваюць мар-
фалагічны (гл. *Марфалагічны спосаб словаўтва-*
рэння), марфалагічна-сінтаксічны (гл. *Марфа-*
лагічна-сінтаксічны спосаб словаўтварэння),
лексічна-сінтаксічны (гл. *Лексічна-сінтаксічны*
спосаб словаўтварэння) і лексічна-семантычны
(гл. *Лексічна-семантычны спосаб словаўтварэн-*
ня) спосабы словаўтварэння.

Словаўтваральны тып, схема пабудовы вы-
творных слоў, якія характарызуюцца агуль-
насцю прынцыпаў утварэння, суадноснасцю
словаўтваральных сродкаў і суадноснасцю дэ-
рывацыйных значэнняў вытворных асноў. У
беларускай дэрываталогіі, напрыклад, у марфа-
лагічным спосабе словаўтварэння вылучаюцца
3 словаўтваральныя тыпы — *афіксацыя, кампа-*
зіцыя і кампазіцыя + афіксацыя.

Словаўтваральны падтып (субтып), варыянт
словаўтваральнага тыпу, які аб'ядноўвае словы,
утвораныя паводле розных, але суадносных ма-
дэлей. Кожны словаўтваральны тып характары-
зуецца пэўнай колькасцю падтыпаў, напрыклад,
у словаўтваральным тыпе «кампазіцыя» адроз-
ніваюць такія словаўтваральныя падтыпы, як
словаскладанне, асноваскладанне і абрэвіяцыя.
Вытворнае слова можа ўступаць у адносіны вы-
творнасці не з адным, а з некалькімі роднаснымі
словамі ў аднолькавай ступені; напрыклад, лек-
січная адзінка *безбілетнік* можа разглядацца як
вытворнае слова, утворанае па двух падтыпах:
без-білет-нік-(ø) «пасажыр без білета» ← *білет-(ø)*

(канфіксацыя) і *безбілетн-ік-(ø)* ‘безбілетны пасажыр’ ← *безбілетн-(ы)* (суфіксацыя).

Словаўтваральная мадэль, тыпізаваны схематычны ўзор моўнай адзінкі з паслядоўна размешчанымі кампанентамі, які характарызуецца абагульненым значэннем і можа нападунца разнастайным лексічным матэрыялам. Паняцце «словаўтваральная мадэль» улічвае канкрэтныя асаблівасці ўтварэння пэўнага слова ці групы слоў у межах словаўтваральнага падтыпу і тыпу і дае падставы для новых аналагічных аперацый. Словы, якія ўтвораны паводле адной словаўтваральнай мадэлі, аб’ядноўваюцца агульным значэннем. Словы *купец, жнец, касец, грабец* утвораны па адной словаўтваральнай мадэлі «аснова дзеяслова + суфікс *-ец*», паколькі адносяцца да адной часціны мовы, утварыліся ад дзеяслоўных асноў пры дапамозе суфікса «*-ец*» і маюць агульнае значэнне «назва асобы паводле дзеяння, занятку».

Варыянты словаўтваральнай мадэлі, марфалагічна абумоўленыя разнавіднасці пэўнай словаўтваральнай мадэлі, паводле якой адбываецца дэрывацыя новых лексічных адзінак. Напрыклад, назоўнікі *плацеж, грабеж, крадзеж* аб’яднаны адным словаўтваральным значэннем і ‘дзеянне паводле ўтваральнага слова’, адносяцца да аднаго словаўтваральнага тыпу, да аднаго словаўтваральнага падтыпу і ўтвораны паводле адной словаўтваральнай мадэлі «аснова дзеяслова + суфікс *-еж*», але з’яўляюцца рознымі варыянтамі словаўтваральнай мадэлі: 1) *плац-і-ць* → *плац-еж-(ø)*, утваральная аснова заканчваецца на глухі мяккі [ц’]; 2) *граб-і-ць* → *граб-еж-(ø)*, утваральная аснова заканчваецца на звонкі мяккі [б’]; 3) *крас-і-ць* → *крас-еж-(ø)*, утваральная аснова заканчваецца на глухі мяккі [с’], які ва ўтвораным слове пераходзіць у [з’].

У залежнасці ад дэрывацыйных магчымасцей усе адзінкі метаструктуры словаўтварэння (спосабы, тыпы, падтыпы, мадэлі) падзяляюцца на:

1) **непрадуктыўныя** — замкнутыя адзінкі метаструктуры словаўтварэння, паводле якіх утвараецца нязначная колькасць (паддаецца дакладнаму падліку) лексічных адзінак: *добр-(ы)* → *дабр-ø-(ø)*, *цёпл-(ы)* → *цяпл-ø-(ø)*, *ліх-(і)* → *ліх-ø-(а)*, *зл-(ы)* → *зл-ø-(ø)*;

2) **малапрадуктыўныя** — адзінкі метаструктуры словаўтварэння, якія маюць невялікую ступень актыўнасці пры ўтварэнні новых слоў: *грабеньчаты, зубчаты, каленчаты, палавінчаты, рэпчаты, сцябельчаты* і інш. (усе пералічаныя прыметнікі ўтвараюцца ад асноў назоўнікаў пры дапамозе дэрывацыйнага фарманта *-чат-* і маюць агульнае словаўтваральнае значэнне «які мае ў сабе тое ці падобны на тое, што абазначана ўтваральным словам»);

3) **высокапрадуктыўныя** — гэта адкрытыя, незамкнутыя адзінкі метаструктуры словаўтварэння, паводле якіх утвараецца вялікая колькасць (складана вызначыць колькасны склад такіх дэрыватаў) лексічных адзінак: *варо-касць, зольнасць, ізаляванасць, лютасць, машынабнасць, мяккасць, непарыўнасць, нікчэмнасць, рэнтабельнасць, смеласць, спагадлівасць, стаўжытнасць, тлустасць* і інш. [назоўнікі з адцягненым значэннем прыметы і ўласцівасці ўтвараюцца пры дапамозе суфікса *-асць* (*-осць*) ад асноў прыметнікаў].

В.В. Урбан.

№	Класіфікацыйная адзінка словаўтварэння	Прыклад
1	Спосаб	МАРФАЛАГІЧНЫ афіксацыя суфіксацыя «аснова дзеяслова + суфікс <i>-еж</i>»
2	Тып	
3	Падтып	
4	Мадэль	
5	Варыянты словаўтваральнай мадэлі	«аснова на глухі зычны + суфікс <i>-еж</i>»; «аснова на звонкі зычны + суфікс <i>-еж</i>» і інш.